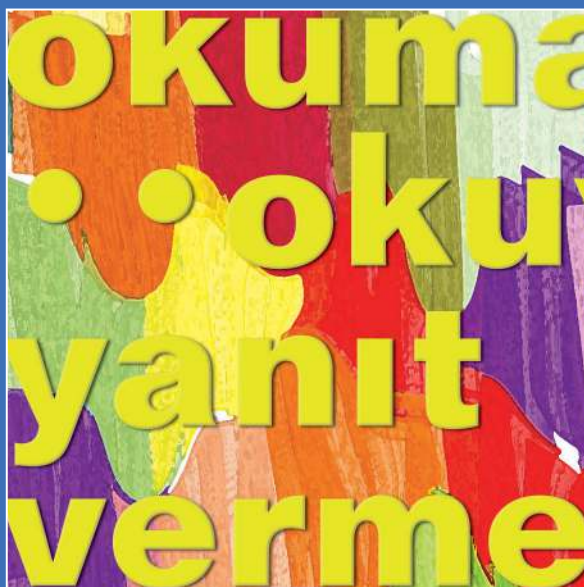

**STANDAARD
GRAMMATICA
TURKS**

GERJAN VAN SCHAAIK

TURKS
STANDAARDGRAMMATICA

uitgeverij
coutinho

Voorwoord

Standaardgrammatica Turks vormt tezamen met het trio *Basiscursus Turks*, *Conversatieboek Turks* en *Klein Woordenboek Turks*, alle verschenen bij dezelfde uitgever en van dezelfde auteur, een complete serie om zich zelfstandig of onder leiding van een docent het Turks eigen te maken.

Terwijl de *Basiscursus Turks* en het *Conversatieboek Turks* plus het bijgeleverde geluidsmateriaal (2 CD's) een eerste inleiding tot de studie van het Turks vormen, biedt de *Standaardgrammatica Turks* een compleet overzicht van alle relevante constructies die in de gesproken taal van het dagelijks leven voorkomen en het laat aan de hand van uit teksten geselecteerde voorbeelden zien hoe het moderne Turks literair wordt gebruikt.

Standaardgrammatica Turks is echter *geen* cursus: het is slechts een overzicht van de grammaticale vormen van het hedendaagse Turks.

Dit werk is op een aantal verschillende manieren te karakteriseren. Het is *descriptief* omdat het zo goed mogelijk poogt te beschrijven wat er zoal aan vormvariatie in geschreven en gesproken taal wordt aangetroffen (en niet per se *voorschrijft* hoe bijvoorbeeld een zin er volgens een bepaalde theorie of ideologie uit zou moeten zien); het is *verklarend* omdat getracht is op een aantal punten uit te leggen waarom bepaalde constructies zijn zoals ze zijn; het is *beknopt* want er wordt geen achtergrondinformatie gepresenteerd over historische aangelegenheden of dialectvariatie; het is tevens *systematisch* omdat er een duidelijke lijn gevolgd wordt met betrekking tot de opbouw van de hoofdstukken en onderdelen daarbinnen (van simpel naar complex); het kan dienen als *leergrammatica*: dus als een grammatica om wat van op te steken, en tenslotte, dankzij het uitgebreide register kan de gebruiker er z'n voordeel mee doen als *naslaggrammatica*.

Een andere karakteristiek is dat op zeer ruime schaal Turkse voorbeelden worden gegeven om de uitleg van grammaticale constructies te illustreren, maar vooral ook om de te verwachten variatie binnen een bepaalde toepassing over het voetlicht te brengen. Bij het kiezen van tekstvoorbeelden is gebruikgemaakt van een gecomputeriseerd bestand (tekstcorpus) van rond de driehonderd Turkse teksten, in genre variërend van romans, novellen en korte verhalen tot documentaire teksten, krantenartikelen, nieuwsbulletins, uitgeschreven interviews en andere vormen van gesproken taal.

Globaal genomen is in dit boek voor de presentatie van het materiaal een benadering gehanteerd die deels traditioneel van opzet is, maar die daar hier en daar ook sterk van afwijkt. Traditioneel is de driedeling in klankleer (deel I), vormleer (deel II–IV) en zinsbouw (deel V–VIII), maar binnen deze driedeling is er naar gestreefd het materiaal zo te groeperen dat er zinvolle eenheden mee kunnen worden opgebouwd – klaar voor gebruik. De grammatica wordt in 8 delen aangeboden, waarbij de hoofdstukindeling doorloopt van 1 tot 35.

Deel I (1– 4) omvat *spelling en uitspraak* en geeft uitleg over het schrift, de uitspraak van klanken en verschaft uitleg over de systematische variatie die in de uitspraak en achtervoegsels plaatsvindt.

Deel II (5– 8) is het domein van *naamwoorden* en laat zien welke achtervoegsels kunnen worden gebruikt, hoe daarmee een naamwoordsgroep wordt gevormd, welke functies deze in de zin hebben en hoe ze de bouwstenen vormen voor bepalingen.

Deel III (9–13), over *bepalingen*, legt uit hoe bijwoordelijke bepalingen kunnen worden gemaakt op grond van lexicaal materiaal, naamwoordsgroepen en met behulp van postposities.

Deel IV (14–21) behandelt de vorm van *werkwoorden* en toont hoe die als gezegde in een zin kunnen optreden.

Deel V (22–27) gaat over *zinsbouw* en laat zien hoe enkelvoudige zinnen worden gevormd en hoe samengestelde zinnen worden gemaakt. Ook komen aaneengesloten zinnen aan de orde, evenals bijwoordelijke bepalingen die met een postpositie worden gevormd. Het laatste hoofdstuk geeft inzicht in de vraag hoe de zin georganiseerd is in termen van "woordvolgorde".

Deel VI (28–29) gaat in op de vraag hoe *woordvorming* in z'n werk gaat. Het accent ligt hierbij op vormen die productief zijn.

Deel VII (30–31) behandelt *nominalisaties*, het resultaat van een grammaticaal proces dat leidt tot vormen die het equivalent zijn van betrekkelijke bijzinnen en van ingebedde zinnen.

Deel VIII (32–35) behandelt complexe zinnen: zinnen die gecombineerd worden met een naamwoord of een postpositie en zinnen waarin niet alleen voor *tijd* maar ook voor *aspect* en *modaliteit* markeerders te vinden zijn.

Mijn dank gaat uit naar Dr. Rik Smits (Amsterdam) voor zijn waardevolle opmerkingen en naar Feride Telci (Ann Arbor) voor de controle van de Turks. De schrijver houdt zich aanbevolen voor kritiek en suggesties.

Gerjan van Schaaik

Ann Arbor (Michigan), November 2003

Voorwoord bij de tweede, herziene druk

De nieuwe *Standaardgrammatica Turks* is niet alleen het resultaat van enkele controle- en correctieronden, maar ook van het verzamelen van taalmateriaal waarvan een adequate beschrijving nog niet beschikbaar was. Over de jaren heen bleek er genoeg stof bijeengebracht te zijn voor een zinvolle uitbreiding. Verder is ter stroomlijning van de tekst als geheel nog een aantal secties omgewerkt. De inspiratie tot een en ander is opgedaan tijdens het onderwijs aan studenten van de Universiteit Leiden, met wie de eerste versie uit 2004 jarenlang is uitgetoetst en bediscussieerd.

Van de 35 hoofdstukken heeft nog geen derde een verandering ondergaan. Sommige hoofdstukken (6-8, 14-27, 30, 32-34) zijn in het geheel niet gewijzigd, aan andere (4, 5, 9, 10, 13, 28, 35) is slechts een enkele sectie toegevoegd en aan hoofdstuk 3 zijn twee secties toegevoegd. Bij hoofdstuk 11 zijn er met behoud van inhoud vijf korte secties samengevoegd en de hoofdstukken 29 en 31 hebben elk drie nieuwe secties gekregen.

De aard van de wijzigingen is verschillend: op sommige plaatsen is gepoogd het verhaal helderder te maken door anders te formuleren en door bepaalde grammaticale items te herschikken en verder uit te diepen onder toevoeging van extra gegevens. Hoofdstuk 3 is daarvan een voorbeeld. In andere gevallen zijn aparte secties toegevoegd (meestal aan het eind van een hoofdstuk) met nieuwe thematiek of meer achtergrondinformatie, zoals bij de hoofdstukken 4, 5, 9, 11, 28, 29. In overige gevallen zijn veranderingen tot stand gekomen door herordening van secties binnen het hoofdstuk (1, 11, 30, 31, 35) of door bewerking van een inhoudelijk deel (31.8).

Verder is er aan het begin van het boek bij wijze van inleiding een korte beschouwing toegevoegd over de plaats van het Turks in de wereld.

Mijn grote dank gaat uit naar drs. J.P. Janssen (Eindhoven) voor zijn nauwgezette controle van de integrale tekst en voor zijn bruikbare suggesties, en naar Loes Bergman (Bussum) voor de controle op spelling en stijl.

Deze verbeterde, herziene en uitgebreide druk kan zonder bezwaar naast de vorige worden gebruikt.

Gerjan van Schaik

Leiden, Juni 2010

Inhoud

Inleiding

I Spelling en uitspraak

1 Alfabet	19
2 Klemtoon	24
3 Fonologische variatie	27
3.1 Klinkerreductie	27
3.2 Kort of lang	30
3.3 Contractie	32
3.4 Expansie	33
3.5 Zacht of hard	34
3.6 Medeklinkerassimilatie	36
4 Morfologische variatie	37
4.1 Klinkerharmonie	37
4.2 Woordstammen	39
4.3 Achtervoegsels	43
4.4 Morfemen contra syllaben	45

II De naamwoordsgroep

5 Zelfstandige naamwoorden	50
5.1 Woordenboek- en tekstvorm	50
5.2 Naamwoordelijke suffixreeksen	52
5.3 De meervoudsvorm	52
5.4 De bezitsvorm	54
5.5 Naamvallen	56
5.6 Combinaties	60
5.7 Over naamvallen gesproken	61

6 Voornaamwoorden	69
6.1 Vragende voornaamwoorden	69
6.2 Persoonlijke voornaamwoorden	72
6.3 Aanwijzende voornaamwoorden	72
6.4 Enige aandachtspunten	72
6.5 Bezittelijke voornaamwoorden	73
6.6 Onbepaalde voornaamwoorden	74
6.7 Reflexieve voornaamwoorden	75
6.8 Genitief + <i>-ki(n)</i>	77
7 Bijvoeglijke naamwoorden	78
7.1 Eigenschappen	78
7.2 Vergelijkbare posities	79
7.3 Woordvolgorde in de naamwoordsgroep	81
7.4 Trappen van vergelijking	82
7.5 Bijwoorden bij bijvoeglijke naamwoorden	83
7.6 Locatief + <i>-ki(n)</i>	84
8 Functies van de naamwoordsgroep	85
8.1 In naamwoordelijke zinnen	85
8.2 In werkwoordelijke zinnen	86
8.3 In genitiefconstructies	93
8.4 In existentiële zinnen	94

III Bepalingen

9 Ruimtelijke oriëntaties en instrument	95
9.1 <i>Hier en daar</i>	96
9.2 Oriëntaties met de genitiefconstructie	97
9.3 Van naamwoord tot postpositie	100
10 Tellen en hoeveelheden	108
10.1 Hoofdtelwoorden	108
10.2 Breuken	109
10.3 Nummers	110
10.4 Rekenen	111
10.5 Rangtelwoorden	111
10.6 Distributieve telwoorden	112
10.7 Absolute hoeveelheden	112

10.8	Relatieve hoeveelheden	115
10.9	Deelconstructies	116
11	Bij de tijd	118
11.1	De klok	118
11.2	Dagen, maanden, jaren	119
11.3	Data	122
11.4	Bijzondere vormen	123
11.5	Tijdsbepaling + <i>–ki(n)</i>	123
12	Postposities	124
12.1	Richting	124
12.2	Tijd	125
12.3	Overige postposities	127
12.4	Enige aandachtspunten	131
13	Bijwoorden en dergelijke	134
13.1	Gebruiksniveaus	134
13.2	Bijwoorden van plaats	136
13.3	Speciale vorming	139

IV Werkwoorden

14	Infinitievormen	147
15	Gebiedende wijs	148
15.1	Kort en krachtig verzoek	148
15.2	Beleefd verzoek	149
15.3	Dwingend verzoek	150
15.4	Omschreven verzoek	150
15.5	Andere vormen	151
16	Werkwoordelijke ontkenning	151
17	Optatief	151
17.1	Derde persoon	152
17.2	Vragende vorm	153
17.3	Andere personen	153

18	Werkwoordelijke suffixreeksen	155
19	Heden, verleden en toekomst	155
19.1	Heden-1: <i>-(l)yor</i>	156
19.2	Toekomst: <i>-(y)EcEK</i>	157
19.3	Verleden-1: <i>-mlş</i>	157
19.4	Verleden-2: <i>-TI</i>	158
19.5	Heden-2: <i>-(l/E)r</i> en <i>-mEz</i>	159
19.6	Heden-3: <i>-mEktE</i>	162
20	Mogelijkheidsvormen	163
21	Noodzaak en hypothese	166
21.1	Noodzaak: <i>nodig, moeten</i> en <i>niet hoeven</i>	166
21.2	Hypothese-1: <i>Als...</i>	179

V Zinsbouw

22	Enkelvoudige zinnen	181
22.1	Naamwoordelijke zinnen	181
22.2	Existentiële zinnen: <i>zijn</i> en <i>hebben</i>	186
22.3	Werkwoordelijke zinnen	188
23	Projecties	192
23.1	Verleden	192
23.2	Reportatief: <i>van horen zeggen</i>	197
23.3	Hypothese-2: <i>Gesteld dat...</i>	202
23.4	Enige aandachtspunten	205
23.5	Betekenis en interpretatie	207
23.6	Zekerheden: <i>Het is zo dat...</i>	215
24	Partikels en ander los gerei	217
25	Aaneengeregen zinnen	221
25.1	Coördinatie	221
25.2	Voorwaarden	223
25.3	Gelijktijdigheden	226
25.4	Andere tijdsaspecten	231
25.5	Reden en mate	240
25.6	Simulatieve constructies: <i>Alsof...</i>	245

26	Postpositionele zinscomplementen	246
26.1	Persoonsgebonden bepalingen	246
26.2	Tijdsbepalingen	247
26.3	Bepalingen van doel	248
26.4	Postposities als predicaat	249
27	Volgordepatronen	252
27.1	In suffixreeksen	252
27.2	In de naamwoordsgroep	252
27.3	In hoofdzinnen	253
27.4	In bijzinnen	254

VI Woordvorming

28	De vorming van werkwoorden	255
28.1	Met hulpwerkwoorden	255
28.2	Uit naamwoorden	258
28.3	Causatief	261
28.4	Passief	266
28.5	Reflexief	270
28.6	Samengevat	272
28.7	Andere vormen	272
28.8	Vaste woordverbindingen	274
29	De vorming van naamwoorden	281
29.1	Bijvoeglijke naamwoorden	281
29.2	Zelfstandige naamwoorden	293
29.3	Overige vormen	298
29.4	Samenstellingen	301
29.5	Enige aandachtspunten	310
29.6	<i>Ezafe</i> -vormen	313
29.7	Vormen in <i>-mE</i> en <i>-(y)Is</i>	313
29.8	Vormen in <i>-mEkllK</i>	318
29.9	Vormen in <i>-mIsllK</i> en <i>-mEzllK</i>	319

VII Nominalisaties

30	Betrekkelijke bijzinnen	320
30.1	Subjectsbijzinnen	320
30.2	Objectsbijzinnen	323
30.3	Relativisatie van bijwoordelijke bepalingen	328
30.4	Tijdsaspecten	329
30.5	Zelfstandige bijzinnen	332
30.6	Pseudobijzinnen	337
30.7	Possessiefcomplementen: <i>başı bozuk</i>	338
30.8	Complexe bijzinnen	342
30.9	Deelwoorden als naamwoord	343
31	Onderschikking en inbedding	351
31.1	Onderschikking met <i>ki</i>	351
31.2	Sententieel predicaat	356
31.3	Sententieel subject	359
31.4	Directe en indirecte rede	362
31.5	Sententieel lijdend voorwerp	367
31.6	<i>Raising</i> -verschijnselen	375
31.7	Meer over <i>-mE</i>	377
31.8	Overige sententiële objecten	378
31.9	Overige typen van inbedding	413

VIII Complexe zinnen

32	Inbedding op inbedding	419
33	Zinscomplementen	423
33.1	Bij bijvoeglijke naamwoorden	423
33.2	Bij naamwoordssamenstellingen	424
33.3	Bij mogelijkheden en waarschijnlijkheden	428
33.4	Bij <i>moeten</i> , <i>mogen</i> en <i>verboden zijn</i>	434
33.5	Bij postposities	436
33.6	Een geval apart: <i>gibi</i>	439
34	Postpositieachtige constructies	442
34.1	Bijwoordelijke bepalingen	442

34.2	Tijdstippen, perioden en duur	447
34.3	Persoonsgebonden constructies als predicaat	448
35	Werkwoordelijke complexen	451
35.1	De hoofdfuncties van <i>olmak</i>	451
35.2	De aspectuele functies van <i>olmak</i>	456
35.3	Overige aspectuele vormen	460
35.4	Werkwoordelijke ontkenning met <i>değil</i>	463
35.5	Werkwoordelijke ontkenning met <i>yok</i>	465
35.6	De combinatie <i>yok değil</i>	468
Suffixindex 1 [vorm]		469
Suffixindex 2 [categorie]		473
Zaakregister		477

Inleiding

De officiële taal van de Republiek Turkije (*Türkiye Cumhuriyeti*) wordt in de landstaal *Türkçe* (Turks) genoemd en is de gestandaardiseerde vorm van het dialect dat oorspronkelijk in Istanboel gesproken en geschreven werd. Naar schatting is het thans de moedertaal van 85-90 procent van de bevolking, die ongeveer 70 miljoen mensen bedroeg in 2004 en die eind 2009 opgelopen was tot 72 miljoen. Andere talen die in Turkije als eerste taal worden geleerd zijn voornamelijk Koerdisch (Kurmandji en Zaza), talen uit de Kaukasus en talen van Semitische oorsprong (met name Arabisch). Buiten Turkije wordt Turks gesproken op Cyprus (rond 20% van de bevolking) en er zijn tamelijk grote groepen sprekers op de Balkan (onder andere in Bulgarije circa 1 miljoen) en in Noordwest-Europa (meer dan 3 miljoen).

In de elfde eeuw werd Klein-Azië onder de voet gelopen door "Turkse" stammen behorend tot de Oghuz-groep en deze brachten de islam als hun geloof, een nomadische cultuur en een taal uit het oosten. Nadat deze stammen zich eenmaal gevestigd hadden, zich na verloop van tijd ook met de lokale bewoners gemengd hadden en ze hun cultuur en taal opgelegd hadden, ontstond er, aanvankelijk met Bursa en na 1453 met Istanboel als centrum, een politieke en militaire macht die naar zijn stichter het Osmaanse Rijk genoemd werd. Dit rijk had zich voor de verovering van Istanboel in verschillende richtingen (waaronder de Balkan) al flink uitgebreid en zo werd het Osmaans aan het eind van de dertiende eeuw de taal van het bestuur en de literatuur binnen het Osmaanse Rijk. In bepaalde perioden in de ontwikkeling van het Osmaans werd deze taal, na de tweede helft van de vijftiende eeuw, zwaar beïnvloed door het Arabisch en het Perzisch – en niet alleen op het gebied van leenwoorden maar zelfs ook door het kopiëren van een aantal grammaticale structuren. Tezelfdertijd werd de taal van de ongeletterde massa's, bekendstaand als *Türki* of *Türkçe*, in veel mindere mate beïnvloed door vreemde talen en in vergelijking met de bestuurstaal, het Osmaans, moet deze volksvariant haast wel een veel 'natuurlijker' ontwikkeling hebben doorgemaakt sinds zijn introductie in de regio. Aldus kunnen beide taalvarianten, met een geschiedenis van meer dan 700 jaar in het gebied dat nu Turkije beslaat, worden beschouwd als de voorlopers van het moderne Standaardturks.

Het Turks van voor de alfabethervorming van 1928-1929 wordt gewoonlijk Osmaans (*Osmanlıca*) genoemd. Deze hervorming was een van de eerste pogingen na de vorming van de Turkse Republiek in 1923 om de taal te mo-

derniseren. Hierbij werd het Arabische schrift vervangen door een schrijfwijze die gebaseerd is op het Latijnse alfabet. Reeds in het midden van de negentiende eeuw werd aangevoerd dat het Arabische systeem niet geschikt zou zijn voor de weergave van de klanken van het Turks, in het bijzonder de klinkers. Een van de problemen met oudere Osmaanse teksten is inderdaad dat de spelling niet altijd uitsluitsel geeft over de uitspraak van klinkers, om reden dat deze doorgaans niet geschreven werden.

In plaats van het Arabische alfabet aan te passen en geschikt te maken voor het Turks (in 1937 en 1983 is er een aangepast alfabet ingevoerd voor het Oeigoers – zie hierna), is er in het licht van sterke politieke veranderingen besloten tot een eveneens radicale reeks aanpassingen op taalgebied. Er werd niet alleen een nieuw alfabet ontworpen, maar de taal zou ook 'gezuiverd' moeten worden van Arabische en Perzische elementen door ze te vervangen door 'echt' Turkse (*Öztürkçe*) woorden. Zulke woorden werden niet alleen opnieuw bedacht, maar ook ontleend aan de volkstaal of aan andere Turkse talen. Deze politiek gemotiveerde ontwikkeling, sinds 1932 aangestuurd door de *Türk Dil Kurumu* (Turks Taal Genootschap – TDK), staat bekend als de Taalhervorming en is, mede door beter onderwijs en de invloed van de media, een groot succes gebleken over de afgelopen zeventig jaar. Het gevolg is niet alleen dat het Osmaans tegenwoordig kan worden beschouwd als een 'vreemde' taal, maar ook dat de kloof tussen het moderne Standaardturks en de daaraan verwante talen van over de grens beduidend groter is geworden.

Terugkerend naar historische tijden, de Oghuz-Turken die Anatolië binnestroomden kwamen uit het oosten. Voordat deze gebeurtenissen plaatsvonden bestonden er verscheidene *Türk* stammenconfederaties op de centrale steppen van Eurazië en er wordt aangenomen dat deze volkeren in de prehistorie een etnische eenheid vormden die een gemeenschappelijke taal spraken, *Ancient Turkic*. Een moeilijkheid bij deze benaming is dat het Nederlands eigenlijk geen goed equivalent heeft voor de term *Turkic*. Het verschil tussen *Turkish* en *Turkic* is in het Engels ongeveer net zo groot als tussen *German* en *Germanic*. Met *Turkish* (Turks dus) wordt bedoeld de taal van het land *Turkey* (Turkije) en met *German* (Duits) de taal van het land *Germany* (Duitsland). Met *Germanic* daarentegen, wordt een groep talen (Nederlands, Engels, Duits, Zweeds, Gotisch etc.) aangeduid die historisch aan elkaar verwant zijn binnen de Indo-Europese taalfamilie.

Met de term *Turkic* is dat precies zo: het duidt een omvangrijke familie van talen aan die zich over een periode van meer dan tien eeuwen ontwikkeld hebben uit het *Ancient Turkic*. Op een zeker moment hield de politieke eenheid van deze stammen op te bestaan en op verschillende tijdstippen en om

verschillende redenen begonnen deze stammen als voorlopers van de latere Turkic volkeren te verhuizen naar vrijwel alle windstreken. De eerste taalkundige splitsing vanuit deze taal vindt plaats als het *Oghur* (ook genoemd *Bulghar* of *West-Turkic*) zich gaat onderscheiden van het *Common Turkic* (ook *Oost-Turkic* genoemd). De enige vertegenwoordiger van de eerstgenoemde groep is nog het *Tsjoevasjisch* (Chuvash), dat heden ten dage gesproken wordt in de Tsjoevasjische Republiek (in de Russische Federatie), gelegen in het Wolga-gebied.

De oudste teksten in het Oost-Turkic zijn runeninscripties uit de zevende eeuw in de Orkhon-vallei in het huidige Mongolië. In de loop der tijd ontwikkelde Common Turkic zich tot drie hoofdtakken: *Kiptsjak*, *Uyghur* en *Oghuz*. De Oghur- en Kiptsjak-groepen gingen westwaarts naar de steppen ten noorden van de Zwarte Zee en Kaspische Zee, de Uyghuren (Oeigoeren) migreerden naar het zuidoosten (Turkestan) en de Oghuz-groep kwam uiteindelijk terecht in Iran en Anatolië.

Tegenwoordig zijn er 24 geschreven Turkic talen, die gegroepeerd kunnen worden naar hun geografische verspreiding:

Zuidwest:	<i>Turks, Gagauzisch, Azerbeidzjaans, Turkmeens</i>
Noordwest:	<i>Kazaks, Karakalpaks, Noghay, Kirgizisch, Tartaars, Basjkiers, Krimtartaars, Kumyks, Karatsjaj, Balkar, Karaim</i>
Zuidoost:	<i>Oezbeeks, Oeigoers</i>
Noordoost:	<i>Jakoetisch, Altaïsch, Khakas, Tuvaans, Shor, Tofa</i>
Geïsoleerd:	<i>Tsjoevasjisch</i>

Alle Turkic talen zijn dus historisch ('genetisch') aan elkaar verwant en het is, ondanks hun verschillende en lange ontwikkelingsverloop, niet verbazingwekkend dat ze (nog) een groot aantal structurele overeenkomsten met elkaar gemeen hebben. Voorbeelden zijn: 1) *klinkerharmonie*, hetgeen betekent dat er twee soorten klinkers zijn, waarvan elke soort toepasbaar is op een specifiek gebied. Vergelijk het Turkse *at-lar* (= paard-meervoud) 'paarden' met *ev-ler* (= huis-meervoud) 'huizen'; en 2. *agglutinatie*, hetgeen inhoudt dat woorden worden opgebouwd uit een stam plus een aantal achtervoegsels, bijvoorbeeld *bahçe-ler-imiz-de* (= tuin-meervoud-'onze'-'in') 'in onze tuinen'.

Deze verschijnselen komen ook voor in andere talen van het Euraziatische continent en in het verleden is dat de reden geweest om te pogen een genetisch verband vast te stellen tussen de *Turkic*, Mongoolse en Toengoezische talen (en door sommigen ook met het Japans en Koreaans). Dit leidde tot de

Altaïsche hypothese en sommige geleerden gingen zelfs verder en probeerden ook de Oeralische talen (Fins, Hongaars et cetera) erin te betrekken om zo te komen tot de Oeral-Altaïsche taalfamilie. Voorstanders van deze theorieën hebben een groot aantal etymologieën bijeengebracht, maar de tegenstanders houden eraan vast dat de voorgestelde relaties tussen de talen voornamelijk zijn gebaseerd op typologische overeenkomsten (zoals klinkerharmonie en agglutinatie) en dat overeenkomsten in woordvormen kunnen worden verklaard op grond van ontleningen over en weer gedurende eeuwenlang taalcontact in een gebied met een vrij homogene cultuur. Het enige zekere waar men zich thans in het vak taalvergelijking op kan baseren zijn Turkic teksten uit de zevende eeuw en Mongoolse uit de dertiende eeuw; hoe dus eerdere stadia van beide talen eruit hebben gezien is behalve met veel speculatie erg moeilijk te reconstrueren.

Dit boek beschrijft zo goed mogelijk de belangrijkste aspecten van het hedendaagse Standaardturks en er wordt derhalve niet ingegaan op dialectismen en evenmin op de historische aspecten van de taal. Dat wil niet zeggen dat oudere vormen totaal onbelicht blijven: de taalhervorming is weliswaar doorgevoerd met een niet-aflatend enthousiasme, maar toch kan niet ontkend worden dat er uiteraard een overgangsfase is geweest. Sterker nog, onder Turkse auteurs is er heden ten dage zelfs sprake van enige heropleving van de belangstelling voor oude woorden en oudere taalvormen.

I Spelling en uitspraak

1 Alfabet

Het Turkse alfabet komt in grote lijnen overeen met het Nederlandse en het heeft kleine letters en hoofdletters. De volgorde der letters, zoals gebruikt in Turkse woordenboeken en dergelijke, is als volgt:

a b c ç d e f g ğ h ı i j k l m n o ö p r s ş t u ü v y z

Er zijn een aantal letters die het Nederlandse alfabet niet heeft, ç, ğ, ı, ö, ş, ü, en een aantal dat anders uitgesproken wordt: c, g, j, u, v, y. De letters ij, q en x maken geen deel uit van het Turkse alfabet en de letter w komt slechts voor in enkele ontleningen zoals *WC*, *show* (ook: *şov*) en *www*, dat op z'n Engels als "dabilyu-dabilyu-dabilyu" wordt uitgesproken.

Letters geven spraakklanken weer en deze kunnen worden onderverdeeld in twee hoofdgroepen:

Klinkers: a e ı i o ö u ü

Medeklinkers: b c ç d f g ğ h j k l m n p r s ş t v y z

Zoals in 4.1 nader zal worden toegelicht, worden klinkers weer verder onderverdeeld in *voorklinkers* (e, i, ö, ü) en *achterklinkers* (a, ı, o, u). Zo is ook, zoals we in 4.2 zullen zien, voor de medeklinkers een verdere onderverdeling in *stemhebbende* (b, c, d, g, h, j, l, m, n, r, v, y, z) en *stemloze* (ç, f, k, p, s, ş, t) medeklinkers van belang in de Turkse grammatica.

Klinkers worden doorgaans kort en helder uitgesproken. De klankwaarde van de Turkse klinkers is hieronder (rechts) vetgedrukt aangegeven, zoals ze ook in een aantal Nederlands woorden (links) voorkomen:

a	bak	bak	= kijk	(zie ook 3.1)
e	pet	et	= vlees	
ı	de	sadık	= trouw	
i	biet	bit	= vlo	
o	bol	bol	= overvloedig	
ö	dun	dön	= ga terug	
u	roem	Rum	= Turkse Griek	
ü	tuut	dün	= gisteren	

Deze manier van vergelijken kunnen we herhalen voor de medeklinkers. Dus laten we eerst eens kijken naar de medeklinkers die in het Turks anders zijn dan in het Nederlands:

ç	tsjokvol	çok	= veel
c	manager	cuma	= vrijdag
g	zakdoek	garson	= ober
j	logeren	jeton	= telefoonmuntje
ş	sjees	şişe	= fles
v	war	var	= er is
y	jok	yok	= er is niet

En dan volgen nu de medeklinkers die in het Turks en Nederlands vrijwel gelijk worden uitgesproken:

b	bak	bak	= kijk	
d	dal	dal	= tak	
f	fiets	fal	= lot	
h	hap	hap	= pil	(zie ook 3.5)
k	kalk	kalk	= sta op	(zie ook 3.5)
	kiel	kil	= bep. klei	
l	los	loş	= schemerig	(zie ook 3.5)
	lief	lif	= vezel	
m	mal	mal	= goederen, bezit	
n	nep	ne	= wat?	
p	poes	pis	= vies	
r	radio	radyo	= radio	
s	salie	salı	= dinsdag	
t	tas	taş	= steen	
z	zak	az	= weinig	

De medeklinkers *p*, *t*, *ç*, *k* worden aan het begin van een lettergreep (zie 4.4) geaspireerd, dat wil zeggen dat er, net als in het Engels of Gronings, direct een 'pufje' volgt op de medeklinker. Opvallend is dat deze aspiratie het duidelijkst te horen is aan het begin van een *beklemtoonde* lettergreep. In de voorbeelden hieronder is dat de tweede lettergreep.

kapi	→ [k ^h a-p ^h ɪ]	= deur
tütün	→ [t ^h ü-t ^h ün]	= tabak

tepe	→ [t ^h e–p ^h e]	= heuvel
çiçek	→ [tsj ^h i–tsj ^h ek]	= bloem

Twee lettertekens verdienen iets meer aandacht: de **r** en de **ğ**. De letter **r** staat voor een rollende *r* aan het begin van een lettergreep, maar aan het wordeinde is het alsof er een ruis in de vorm van een *h*-achtige klank op volgt – de *r* in eindpositie is eveneens geaspireerd. Het geheel klinkt als een Engelse *r* zonder stem. Zo is er in de volgende woordparen een duidelijk verschil te horen tussen beide *r*-klanken:

resim	→ [re–sim]	= foto
para	→ [p ^h a–ra]	= geld
var	→ [var ^h]	= er is
dur	→ [dur ^h]	= stop

De letter **ğ** stelt in het Standaardturks, dat gebaseerd is op het dialect van Istanboel, geen afzonderlijke klank voor in de omgeving van achterklinkers. Als de **ğ** staat na een achterklinker (of preciezer gezegd, daarmee het eind van een lettergreep markeert), dan wordt met die letter aangegeven dat de achterklinker langer wordt aangehouden bij de uitspraak. Geven we klinkerverlenging aan met een dubbele punt, de klemtoon met een accentteken, scheiden we de lettergrepen met een streepje en groeperen we naar mogelijke klinkercombinaties dan, zien we:

-ağ-	ağaç	→ [a:–átsj]	= boom
-ağı-	ağız	→ [a:–íz]	= mond
-ağ-	sağol	→ [sa:–ól]	= bedankt
-ağu-	ağustos	→ [a:–us–tós]	= augustus
-ığ-	ışığ	→ [ı–sjı:–á]	= naar het licht
-ıĝı-	çıĝlıĝı	→ [tsjı:–lı:–í]	= haar schreeuw
-oğ-	soğan	→ [so:–án]	= ui
-oğu-	oğul	→ [o:–úl]	= zoon
-oğ-	moğol	→ [mo:–ól]	= Mongool

-uğa-	çocuğa	→ [tsjo–dzju:–á]	= voor het kind
-uğu-	uğur	→ [u:–úr]	= goed geluk

Bij gelijksoortige klinkers rond de **ğ** vloeit de tweede klinker veelal over in de eerste en het geheel lijkt uit één lange klank te bestaan:

ağaç	→ [a:tsj]	= boom
çıġlıġı	→ [tsji:lɪ:]	= haar schreeuw
moğol	→ [mo:l]	= Mongool
çocuğu	→ [tsjodzju:]	= z'n kind

Dat de letter **ğ** altijd aan het eind van een lettergreep staat wordt nog eens extra duidelijk als we kijken naar woorden die daar op uitgaan of waarin er een medeklinker op volgt. Zo vinden we *dağ* [da:] 'berg' en *dağ-lar* [da:–lár] 'bergen'; *yağ* [ja:] 'olie, vet' en *yağ-lı* [ja:–lí] 'vettig, vet', en ook *ağ-zı* [a:–zí] 'haar mond', *oğ-lu* [o:–lú] 'zijn zoon' en de onverbogen vormen *doğru* [do:–rú] 'juist, correct', *buğday* [bu:–dáj] 'tarwe' en *fotoğraf* [fo–to:–ráf] 'foto'.

Ook bij woorden die uitgaan op een voorklinker plus **ğ** is er sprake van klinkerverlenging. Dit betreft echter een zeer gering aantal woorden:

çiğ	→ [tsji:]	= rauw, ongekookt
iğ	→ [i:]	= spinklos, spoel
yeğ	→ [je:]	= beter, te prefereren
tebliğ	→ [te–bli:]	= communiqué, persbericht

Staat de **ğ** tussen een **o** en **u** of tussen een **ö** en **ü**, dan versmelten de klinkers tot een tweeklank [ou] of [öü] of er is een lichte medeklinker [ɤ] te horen die Zwarte Piet maakt als hij "wit" zegt. In beide gevallen wordt de eerste klinker iets langer aangehouden, hieronder weer aangeduid met een dubbele punt.

-oğu-	oğul	→ [o:úl]	[o:ɤúl]	= zoon
	soğuk	→ [so:úk]	[so:ɤúk]	= (de) koud(e)
	doğu	→ [do:ú]	[do:ɤú]	= oosten
-öğü-	göğüs	→ [gö:üs]	[gö:ɤüs]	= borst
	söğüş	→ [sö:üşj]	[sö:ɤüşj]	= bep. salade
	söğüt	→ [sö:üt]	[sö:ɤüt]	= wilg

Van een functie als verlengingsteken is eveneens sprake bij een **ğ** tussen twee **e**'s of **ü**'s en bij de werkwoordsvormen die de eerste persoon enkel- en meervoud van de toekomstige tijd aanduiden:

küçüğü	→ [kü-tsjü:-ü]	= de kleinste ervan
büyüğü	→ [bü-jü:-ü]	= de grootste ervan
gideceğim	→ [gi-de-dzjé:m]	= ik zal gaan
bulacağım	→ [bu-la-dzjá:m]	= ik zal vinden
gideceğiz	→ [gi-de-dzjé:z]	= wij zullen gaan
bulacağız	→ [bu-la-dzjá:z]	= wij zullen vinden

In overige gevallen treedt er na een voorklinker eveneens klinkerverlenging op en lijkt de letter **ğ** tevens de klank **j** weer te geven.

eğer	→ [e:-ér] [e:-jér]	= indien	(zie ook 3.1)
diğer	→ [di:-ér] [di:-jér]	= ander	
değil	→ [de:l] [de:-jíl]	= niet	(zie ook 3.1)
iğrenç	→ [i:-rénts] [i:j-rénts]	= afgrijpselijk	
öğle	→ [ö:-lé] [ö:j-lé]	= middag(uur)	
düğme	→ [dü:-mé] [dü:j-mé]	= knoop; knop	

Ten slotte nog iets over het spellen van woorden. De klinkers worden bij het spellen genoemd naar hun klank, maar de medeklinkers worden genoemd naar hun klank plus **è**, zoals voorkomt in de veelgebezigde oer-Hollandse uitroep "hè-hè!". Zo heten de **b, c, ç, d, f, g, h, j, k, l, m, n, p, r, s, ş, t, v, y, z** dus respectievelijk: *bè, dzjè, tsjè, dè, fè, gè, hè, zjè, kè, lè, mè, nè, pè, rè, sè, sjè, tè, wè, jè en *zè*. De letter **ğ** heet *yumuşak gè* ("zachte g"), maar dat is een benaming die dus geen recht doet aan wat het teken eigenlijk weergeeft. Bij telefoneren en andere omstandigheden waarin duidelijkheid een eerste vereiste is, gebruike men voor het spellen van woorden het telefoonalfabet: **A**dana (Ankara), **B**alıkesir (Bursa), **C**eyhan (Cide), **Ç**anakkale (Çorum, Çankırı), **D**iyarbakır (Denizli), **E**dirne, **F**ethiye (Fatih, Fatsa), **G**iresun, **H**atay (Hakkari, Hopa), **I**sparta (Irmak), **İ**stanbul (İzmir), **J**andarma (Japonya, Jale), **K**ayseri (Kastamonu), **L**üleburgaz, **M**alatya (Manisa), **N**evşehir (Nazilli), **O**rdü, **Ö**demiş, **P**olatlı (Pamukkale, Pazar), **Q**uebec, **R**ize, **S**amsun (Sivas, Si-nop), **Ş**ile (Şirvan, Şarköy), **T**rabzon (Tokat), **U**rfa (Uşak), **Ü**şkü (Ünye), **V**an, dabil v (= w), **Y**ozgat, **Z**onguldak.*

2 Klemtoon

Woorden in het Turks kunnen in lengte variëren van één lettergreep tot wel meer dan tien. Nu is er altijd een bepaalde lettergreep die de meeste nadruk of klemtoon heeft. Dat noemen we *primaire* klemtoon en er zijn andere die minder nadruk oftewel *secundaire* en *tertiaire* klemtoon hebben. Willen we tot een uitspraak komen over de positie van de primaire klemtoon, dan is dat niet zo makkelijk als we alleen onverbogen woorden in beschouwing nemen. Bij onverbogen tweelettergrepige woordstammen kan de nadruk zowel op de eerste als op de laatste lettergreep liggen. Patronen van deze soort zijn het talrijkst.

bira	(! .)	= bier
çanta	(! .)	= tas
hangı	(! .)	= welk(e)?
İzmir	(! .)	= Izmir
masa	(! .)	= tafel
nasıl	(! .)	= hoe?
radio	(! .)	= radio
Samsun	(! .)	= Samsun

baba	(. !)	= vader
balık	(. !)	= vis
garaj	(. !)	= garage
para	(. !)	= geld
perde	(. !)	= gordijn
şişe	(. !)	= fles
ufak	(. !)	= klein

Bij woordstammen van drie lettergrepen zijn er meer mogelijkheden:

Ankara	(! . .)	= Ankara
Sirkeci	(! . .)	= bepaalde wijk in Istanboel
domates	(. ! .)	= tomaten
İstanbul	(. ! .)	= Istanboel
Radikal	(. . !)	= bepaalde krant
Üsküdar	(. . !)	= bepaalde wijk in Istanboel